

1. मराठी साहित्याचा इतिहास इ.स. १८१८ - २०१०

प्रा. डॉ. मीनाक्षी पुंडलिक पाटील

श्रीमती पुष्पाताई हिरे महिला महाविद्यालय,
मालेगाव, मालेगाव कॅम्प जि. नाशिक
मराठी विभाग.

1.1 प्रास्ताविक:

१८१८ ते २०१० या कालखंडातील मराठी साहित्याचा इतिहास बघताना या कालखंडातील प्रमुख लेखक, प्रमुख प्रवृत्ती, वानमयप्रकार, कालखंडाचे विविध टप्पे आणि सीमा यांचा विचार करणे गरजेचे आहे.

1. १८०० ते १८७४

2. १८७४ ते १९२०

3. १९२० ते १९६०

4. १९६० ते आजपर्यंत - काही अभ्यासकांनी या कालखंडाना अनुक्रमे भाषांतरयुग, निबंधामालायुग, सुवर्णयुग, साठोत्तरी प्रवाह अशी नावेही दिलेली आहेत. १८०० ते १८७४ हा कालखंड म्हणजे आधुनिक मराठी वाङ्मयाचे आरंभस्थान. या कालखंडाचा इतिहास हा आरंभाचा इतिहास आहे. या कालखंडास अक्वल इंग्रजी कालखंड असेही म्हंटले जाते. या कालखंड संदर्भात अभ्यासकांनी काही मत, मतभेद मांडलेले आहेत., "या पाऊणशे वर्षात एकही अलौकिक ग्रंथ मराठीत झाला नाही", "हा कालखंड म्हणजे भाषांतरयुग होय ", "आधुनिकतेचा स्वीकार करण्याची क्रिया या कालखंडात घडू लागली होती.", "हा कालखंड प्राधान्याने भाषांतराचा असला तरी पुढील उज्वल कालखंडाच्या पूर्वतयारीचाही होता. त्यास केवळ भाषांतरयुग संबोधने योग्य नाही. अशाप्रकारे या कालखंडात अभ्यासकांनी विविध मते मांडलेली आहेत.

अभ्यासकांनी विविध मतप्रवाह वरीलप्रमाणे मांडली आहेत. काहींनी या कालखंडाचा प्रारंभ १८०० ऐवजी १८१८ मानला आहे. कारण याच सनाला मराठी राजवटीची अखेर झाली. आणि ब्रिटीश राजवटीचा प्रारंभ झाला. या राजकीय स्थित्यंतराचे वाङ्मय इतिहासावर ही परिणाम झाले. हा केवळ राजकीयदृष्ट्या महत्वाचा कालखंड झाला आणि एक राजवट संपली कि लगेच त्या घटनेचे वाङ्मयीन परिणाम होतातच असे नाही. यापेक्षा या कालखंडाचा प्रारंभ इ.स. १८०० पासून मांडायची महत्वाची कारणे आहेत. 'मुद्रणकलेचा प्रारंभ' या घटनेमुळे वाङ्मय निर्मितीस मोठी चालना मिळाली. मराठी भाषेतील पुस्तकांना पहिला मुद्रण संस्कार इ.स. १८०५ मध्ये कलकत्त्याच्या जवळ श्रीरामपूर येथे झाला. याचा अर्थ असा कि १८०० च्या

जवळपास अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाच्या जोपासनेला प्रारंभ झाला. असेही मत अनेक अभ्यासकांनी मांडले आहे. १८०० ते १८७४ या कालखंडातील साहित्यनिर्मितीमागे प्रेरणा विविध स्वरूपात होत्या. प्रस्तुत कालखंडातील साहित्याबद्दल प्रा.गो.म.कुलकर्णी म्हणतात, इंग्रजी राजवटीचे आगमन गद्याला जितके प्रेरक तितके काव्याला नाही. इंग्रजी राजवटीचा काळ हा भावनेपेक्षा बुद्धीवर, संश्लेषनापेक्षा विश्लेषणावर, आणि अध्यात्मिक चर्चेपेक्षा भौतिक घडामोडीवर भर देणारा ठरला. उपयुक्त ज्ञानाचा प्रसार हे ह्या काळाचे ब्रीद होते.

कालानुक्रमे ह्या साहित्य इतिहासात कथा, कादंबरी, काव्य, नाट्य, निबंध वाङ्मय, चरित्र, नियतकालिके, वृत्तपत्र, पाठ्यपुस्तकांची भाषांतरे, साहित्यविचार अशा विविध साहित्यप्रकारात लेखन होत राहिले. विषय अत्यन्त व्यापक आहे. कालखंड देखील जवळजवळ २०० वर्षांचा आहे. अनेक मत मतांतर विचारप्रवाह आहेत. प्राचीन साहित्य, अर्वाचीन साहित्य आधुनिक साहित्य, नवआधुनिक साहित्य असे मुख्य प्रवाह त्यात अनेक साहित्यप्रकार, प्रवाह वेगवेगळ्या पातळ्यांवर उदयास आलेले दिसतात. आणि म्हणून यात एकेक कालखंड नुसार किंवा साहित्याप्रकारानुसार अभ्यास करणे जास्त संयुक्तिक होईल असे मला वाटते. विविध वाङ्मय प्रकारानुसार हि विवेचन करता येईल किंवा कालखंडानुसार देखील करता येईल ह्या प्रकरणात आपण आत्मचरित्र ते आत्मकथन ह्या वाङ्मय प्रकाराचा विस्तृत धांडोळा घेणार आहोत. त्यात ही आधुनिक साहित्याचा प्रामुख्याने विचार करणार आहोत. त्या त्या विशिष्ट काळातील सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि अन्य प्रकारच्या समस्या, त्यातील ताण, अंतर्विरोध त्या काळातील विचार यांचे प्रतिबिंब साहित्यात पडत असते. त्यामुळेच प्राचीन, अर्वाचीन आणि समकालीन अशा परंपरा साहित्यात मानल्या गेल्या. १९४५ नंतरच्या साहित्याला 'समकालीन साहित्य' असे नाव देण्यात आले. १९४५ ते ६० आणि १९६० ते ८५ असे दोन कालखंड समकालीन साहित्याचे मानले जातात. १९४५ ते १९६० हा नवसाहित्याचा कालखंड आणि १९६० नंतरचा नवसाहित्योत्तर कालखंड असेही मानले गेले.

आता आपण ज्या वाङ्मय प्रकाराचा अभ्यास करणार आहोत तिकडे वळू या. ह्या प्रकरणात आपण स्त्री आत्मकथनांचे वाङ्मय इतिहासात काय महत्वाचे योगदान आहे ते बघणार आहोत.

मराठी साहित्य इतिहासात स्त्री आत्मकथनांचे मोलाचे योगदान:

'आत्माभिव्यक्ती' हि मानवाची सनातन गरज आहे. त्यातून त्याला मिळणारे समाधान अवर्णनीय आहे. त्यामुळेच माणूस स्वताला व्यक्त करण्यासाठी त्या प्रकटीकरणासाठी चित्र, नृत्य, संगीत, लेखन अशा अनेक लालित्याने परिपूर्ण असणाऱ्या माध्यमांचा आधार घेतो. आत्मचरित्र हा वाङ्मय प्रकार अव्वल इंग्रजी काळापासून आपल्याकडे रूढ झाला. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि २० व्या शतकाच्या अगदी मध्यापर्यंतचा कालखंड महाराष्ट्रीय समाजजीवनाचा क्रांतिकारक कालखंड मानला जातो. या काळात सामाजिक, राजकीय, धार्मिक प्रबोधन झाले होते. नवीन विचारांनी, ध्येयांनी आणि सुधारणांनी भरलेला हा काळ होता. स्वातंत्र्यापूर्वी अनेक ध्येयांनी भारलेला समाज स्वातंत्र्यानंतर मनोरंजनाकडे, सौंदर्यवादाकडे झुकू लागला. वेगवेगळी क्षेत्रे उदयाला आली.

स्त्रीशिक्षण,स्त्रीमुक्ती यांना महत्व आले. अनेक क्षेत्रात स्त्रिया आघाडीवर राहू लागल्या. आपापल्या अनुभवांचे लेखन आत्मचरीत्राद्वारे करू लागल्या. स्त्रियांच्या अनुभवाला भावनेची जोड असल्यामुळे त्यांची आत्मचरित्रे जास्त वाचली जाऊ लागली. तसे पाहिले तर प्राचीन काळातील पुराण वाङ्मयापासून आत्मकथन पद्धतीला महत्वाचे स्थान प्राप्त झालेले दिसते. संत साहित्यात संत नामदेव, संत जनाबाई, संत एकनाथ, संत तुकाराम, व संत बहिणाबाई यांच्या अभंगात आत्मचरित्रपर उल्लेख आलेले आहेत. परंतु ही जाणीवपूर्वक लिहलेली आत्मकथने नाहीत. ह्या संतानी भक्तीपोटी आणि विठ्ठल प्रेमापायी हे आत्मपर निवेदन केलेले आहे. संतानंतर आधुनिक मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासात स्त्रियांनी लिहलेली आत्मकथन हि स्वताच्या दुःखः वेदनांना आणि सहज सुंदर भावनांना व्यक्त करणारी होती.

स्वातंत्र्यानंतरच्या कालखंडात शिक्षणाने आणि अर्थप्राप्तीने स्त्रियांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्व बाजूंनी विकास होऊ लागला. १९६० ते १९९० हा स्त्री प्रश्नांची चर्चा करणारा कालखंड होता. त्यामुळे स्त्रियांना आत्मभान येऊ लागले होते. स्त्रीमुक्तीसाठी राजकारण, कायदा, साहित्य इ. अनेक आघाड्यांवर संघर्षशील राहून अस्मिता प्राप्तीसाठी अनेकांगानी उठाव होत स्त्री व्यक्त होऊ लागली होती. या आश्चर्यकारक बदलाच्या ढोबळ आणि सूक्ष्म खुणा स्त्रियांनी निर्माण केलेल्या साहित्यात उमटल्या. सोसलेले खरे अनुभव वास्तवता तिच्या शब्दातून ती शब्दातून समाजासमोर मांडू लागली. अशा तऱ्हेने आत्मकथन या वाङ्मय प्रकारचा विकास होत गेला. कथा,काव्य,नाटक, कादंबरी इ.साहित्य प्रकारातून समाजजीवनाचे खरे चित्र साकार होते पण ते बहुतांशी काल्पनिक असते. आत्मचरित्र हा असा वाङ्मय प्रकार आहे की, यातून व्यक्त होणारे अनुभव हे स्वतः अनुभवलेल्या जीवनाचे चित्र हुबेहूब उभे करणारे असतात. आत्मचरित्र हा वाङ्मयप्रकार प्राचीन मराठी साहित्यात दिसून येत नाही. कारण भारतीय साहित्य परंपरेत 'आत्माभिव्यक्ती' करणे श्रेयस्कर मानले जात नव्हते. आपल्या जीवनातील बऱ्यावाईट आठवणी सांगाव्यात त्या सांगताना आपल्या जीवनप्रवासाकडे मागे वळून पहावे आणि आपण जीवनात काय कमावले आणि काय गमावले याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करावा, ही आत्मचरीत्रामागील महत्वाची प्रेरणा आहे.

आत्मचरित्र म्हणजे काय:

आत्मचरित्रकार स्वतःचे जीवन मागे वळून न्याहाळण्याचा प्रयत्न करीत असतानाच स्वतःच्या आयुष्याचे 'स्व' चे एक सुसंगत असे चित्र साकारण्याची धडपड करीत असतो. म्हणजेच 'स्व' व्यक्तिमत्त्वाचा शोध किंवा आत्मबोध हा आत्मचरित्राचा एक महत्वाचा पैलू असतो. प्रा.अ.म. जोशी आपल्या 'चरित्र आणि आत्मचरित्र' या पुस्तकात म्हणतात, प्रसिद्ध फ्रेंच लेखक रुसो याने आपल्या आत्मचरित्राला 'कबुली जबाब' (confession) असेच नाव दिले आहे. इतकेच नव्हे तर सुरुवातीला त्याने असे स्पष्ट म्हंटले आहे की, 'जेव्हा मला देवाघरचे बोलावणे आले की मी माझे आत्मचरित्र देवासमोर ठेवेन आणि म्हणेन की,' देवा मी अशा तऱ्हेने जगात वावरलो आहे, माझी पुण्यकृत्ये व पापे मी प्रामाणिकपणे तुझ्यासमोर ठेवीत आहे', अशा तऱ्हेने आत्मचरीत्राकडे पाहण्याचा प्रत्येक लेखकाचा हेतू वेगवेगळा असू शकतो. आत्मचरित्र लेखक आपल्या भूतकाळातील आणि वर्तमानकाळातील घटना प्रसंगाचे, व्यक्तींचे चित्रण तो करतो.

ते करीत असताना स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडणीस कारणीभूत झालेल्या व्यक्ती यावर अधिक भर देतो. "स्वतःच्या जीवनाचे दुरस्थपणाने केलेले अवलोकन व त्यासंबंधीचे कथन म्हणजे आत्मचरित्र". इतिहास हे एखाद्या समाजाचे चरित्र असेल तर आत्मचरित्र हा एका व्यक्तीचा इतिहास असतो. आत्मचरित्राचे स्वरूप समजावे म्हणून त्यासाठी आत्मचरित्राच्या विविध व्याख्या केलेल्या आढळतात. "स्व' जीवन तटस्थपणे न्याहाळून त्यातून आवश्यक त्या बाबीची निवड करून त्यांचे प्रांजळ निवेदन व कलात्मक मांडणी यातून 'स्व' चित्र रेखाटणे म्हणजे आत्मचरित्र होय". हि डॉ.विमल भालेराव यांनी केलेली व्याख्या त्या अर्थाने परिपूर्ण आहे. डॉ.रा.ग.जाधव मराठी विश्वकोशात आत्मचरित्राची व्याख्या देताना म्हणतात,"आपल्या जीवनविषयक अनुभवांचे व तदनुषंगाने आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचे स्वतः लेखनरूपाने घडवलेले दर्शन म्हणजे आत्मचरित्र होय". एकूणच काय तर आत्मचरित्र म्हणजे 'स्व' व्यक्तिमत्त्वाचा शोध होय. अशा अनेक व्याख्या या प्रकाराबद्दल आहेत. मात्र आता आपण आत्मकथन या वाङ्मय प्रकारचा विकास कसा होत गेला ते बघू. मात्र त्यापूर्वी आपण आत्मचरित्र व आत्मकथन यातील फरक अभ्यासणे महत्त्वाचे आहे.

आत्मचरित्र व आत्मकथन यातील फरक:

आत्मचरित्र व आत्मकथन ह्यातील सीमारेषा धूसर आहेत."१९६० नंतर मध्यमवर्गीय सवर्ण समाजाबाहेर, गावकुसाबाहेर राहणाऱ्या उपेक्षित भटक्या जाती-जमातीतील लेखकांनी जी 'आत्मचरित्र' लिहिली त्यास 'आत्मकथन' असे म्हंटले जाते. या आत्मकथनांमुळे अनेक जातीजमातींचे जीवन यांच्या श्रद्धा, समजुती, व्यवहार आणि त्यांच्या दुःखांचे, कष्टांचे भीषण रूप प्रथमच वाचकांसमोर आले.आत्मचरित्रात आत्मचरित्रकार स्वतःच्या कर्तृत्वाचा व जीवनाचा आलेख वाचकांसमोर ठेवत असतो. त्यात आत्मप्रशंसाही असते.आत्मचरित्राचा हा पारंपारिक उद्देश आत्मकथनंमागे नसतो. विशिष्ट समाजव्यवस्थेतील धारणांमुळे जे यातनामय जीवन आपल्या म्हणजेच आपल्या जातीजमातीच्या वाटेला आले त्याचे कथन करणे होय. वरील संदर्भात केवळ उपेक्षित, दलित, भटक्या, जाती-जमाती यांचा उल्लेख असला तरी स्त्रियांचा उल्लेख होणेही तितकेच महत्त्वाचे आहे.

स्त्री आत्मकथनांचे मोलाचे योगदान:

आधुनिक काळात रमाबाई रानडे यांनी १९१० साली लिहिलेले "आमच्या आयुष्यातील काही आठवणी" हे मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासकारांनी पहिले स्त्री आत्मकथन मानले आहे. रमाबाईंच्या लेखनानंतर १९७५ पर्यंत तीस ते पस्तीस आत्मकथने लिहली गेली. १९७६ पासून हे प्रमाण वाढले. पहिले कारण म्हणजे हंसा वाडकर यांचे 'सांगते ऐका' (१९७०) या आत्मकथनाने स्त्री आत्मकथनांच्या इतिहासात एक नवा पाया रचला. एका स्त्रीने पातीव्रत्यांच्या कल्पना झुगारून देवून स्वतःच्या अंतरंगातील मोह, ताणतनाव मोकळ्या मनाने वाचकांसमोर मांडले तसेच दुसरे महत्त्वाचे कारण म्हणजे १९७५ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष असल्याने या वर्षात जागतिक, राष्ट्रीय,राजकीय,सामाजिक संदर्भात निरनिराळे विचार पुढे आले.त्यातूनच स्त्री च्या अस्मितेला नवी जाग आली.

१९७५ नंतर अनेक वेगवेगळ्या क्षेत्रातल्या स्त्रियांची आत्मकथने उदयास आली. १९८४ साली मल्लिका अमरशेख यांनी 'मला उध्वस्त व्हायचय' हे आत्मकथन लिहिले. तसे पाहिले तर मल्लिका अमरशेख या स्वातंत्र्यानंतरच्या बदलत्या आधुनिक स्त्रीचे प्रातिनिधिक रूप म्हणायला हरकत नाही. स्त्रीमुक्ती चळवळीचा परिपाठ त्यांच्या विचारात दिसतो. म्हणून त्यांच्या या आत्मकथनातून स्त्रीवादाची धाडसी रोपं मराठी साहित्यात मूळ धरू लागल्याचे दिसते. मल्लिकाने लज्जा व संकोच सारून धिटार्ने कोंडी फोडली. समाजाकडून जे देखलेपणाच्या आवरणात दडपलेल कौतुक मिळत होते ते तिने नाकारले. घराघरातील जगणाऱ्या स्त्रियांचा दिखाऊ, पोकळपणा फाडून खऱ्या अनुभवांचे सर्व तपशील लेखनात येऊ शकतात. ही जाणीव मल्लिकाने आपल्या लेखनातून मराठी साहित्याला करून दिली.

दलित आत्मकथनातून हि स्त्री मुक्तीचा आक्रोश ऐकू येतो. उच्च मध्यम वर्गातल्या स्त्रीपेक्षा 'दलित स्त्री' अधिकच दुय्यम आणि भरडली जाणारी होती, हे दलित स्त्रीचे भरडलेले जीवन कुमुद पावडेंच्या 'अन्तःस्फोट' आणि नजूबाई गावित यांच्या 'आदोर' ह्या आत्मकथनातून दिसते. या आत्मकथनातून पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था आणि जातीय विषमतेतून आलेली अशी दुहेरी गुलामगिरी स्त्रीला सोसावी लागताना दिसते. बेबी कांबळे यांच्या 'जिणं आमूचं' मध्ये स्त्रियाच स्त्रियांना कशा छळतात, याचे चित्रण येते तर जनाबाई गीन्हे यांच्या 'मरणकळा' मधील स्त्रियांनी बिकट परीस्थितीतून वाट काढत समाजाच्या रीतीरीवाजाविरुद्ध शिक्षण घेतलं.

अज्ञानाच्या, अत्याचाराच्या, छळाच्या व अन्यायाच्या दलदलीतून या स्त्रिया स्वतःच्या जिद्दीने व चिकाटीने बाहेर पडू पाहणाऱ्या आहेत. त्यांच्या सोशिकतेचे व आत्मभानाचे कौतुक करावे तेवढे थोडे आहे. अशा तऱ्हेने स्त्री आत्मकथनातून व्यक्त होऊ लागली होती. मग ती कोणत्याही स्तरातली असो, तिच्या जीवनात मोकळेपणा येऊ पाहत होता. १९१० ते २०१० पर्यन्त स्त्रियांच्या आत्मकथनात विविध अंगानी विविध स्तरावर बदल होत गेले. सुरुवातीच्या काळात आत्मकथन लेखन हे पतीपरायण होती. पतीचेच चरित्र व्यक्त करणारी होती. पुरुषप्रधान संस्कृतीची वाट चालणारी होती. १९८४ च्या आसपास आलेली स्त्रियांची आत्मकथने हि निर्भीड आणि आत्मभान व्यक्त करणारी ठरली.

'स्व' च्या जाणीवा व्यक्त करणे हाच मूळ उद्देश ठेवून त्या आत्मकथनांचे लेखन झाले व २००० नंतरची आत्मकथनात रूढीप्रियता नसून केवळ स्वःताची दुःखः मांडणे हा देखील उद्देश नाही तर समन्वयाच्या भूमिकेतून व स्थिर मनोवस्थेला लेखिकांनी व्यक्त केले आहे.

परिवर्तनाच्या लढ्यातून स्त्रियांना आलेले स्वतःच्या माणूसपणाचे, क्षमतेचे ओजस्वी भान अख्या समाजाला घेऊन व्यक्त होते, हे आत्मभान एका व्यक्तीचे नाही. ते साऱ्या जातीचे प्रातिनिधिक आहे. सर्वसाधारणपणे आत्मकथन ह्या प्रकाराला कमी लेखले जाते. कथा, कविता, नाटक, कादंबरी यांच्याशी तुलना करून आत्मकथनाना कमी लेखले जाते. स्वतःच्या आयुष्याचा लेखाजोखा, आपल्या खाजगी जडणघडण यांचे चित्र सार्वजनिकपणे मांडणे तसे अवघडच असते.

२१ व्या शतकातील काही प्रातिनिधिक आत्मकथनांचा अभ्यास:

पतीपरायणतेनंतर व अन्यायविरुद्ध लढ्यातून स्त्रियांना स्वतःच्या क्षमतेची झालेली ओळख संपूर्ण समाजाला सोबत घेऊन व्यक्त होते व तसेच या आत्मकथनातून व्यक्त होणारे आत्मभान हे केवळ ते आत्मकथन लिहिणाऱ्या स्त्रीचे नाही तर ते साऱ्या स्त्री जातीचे प्रातिनिधिक आहे. शके १२०८ च्या सुमारास आद्य मराठी कवयित्री महदाइसापासून संत मुक्ताबाई, संत जनाबाई, संत बहिणाबाई, ते १९१० मधील रमाबाई रानडे यांच्यापर्यंत, त्यांच्यापासून २०१० मधील 'सर आणि मी' पर्यंत स्त्रियांचे लेखन विविध भावनिक टप्प्यातून गेले.

१९ व्या शतकात स्त्रीचे स्वतंत्र स्थान व तिचे हक्क तिला लाभण्यासाठी आपल्याकडे स्वतंत्र लढा सुरु झाला. रमाबाई रानडेच्या 'आमच्या आयुष्यातील काही आठवणी' नंतर 'स्मृतिचित्रे' हे लक्ष्मीबाई टिळक यांचे आत्मचरित्र खूप गाजले. कारण साधी व घरगुती आकर्षक भाषाशैली असल्याने व मनाचा मोकळेपणा असल्याने हे आत्मचरित्र मनमोहक व ओघवते होते. १९७५ पूर्वीच्या स्त्री आत्मचरित्र लेखनात स्वतःचे दुःख, विसरणे, लोकजागृती, कबुलीजबाब, स्व-कर्तृत्व सांगणे हे अनुभव साध्य करण्याचे प्रयत्न होताना दिसतात. १९७५ हे आंतरराष्ट्रीय स्त्री वर्ष घोषित केले गेले व स्त्रिया स्वतःच्या प्रश्नांकडे जीवनाकडे जाणीवपूर्वक पाहू लागल्या. अन्यायविरुद्ध संघर्षाची भाषा बोलू लागल्या. शिक्षणाची संधी स्त्रियांना हळूहळू वाढू लागल्या आणि स्त्रियांचे जीवन बदलू लागले. 'आहे मनोहर तरीही' हे आत्मचरित्र नवरा या नात्यात कमी पडणाऱ्या पु. ल. देशपांडे यांच्या व सुनीताबाईंच्या सहजीवानाबाबत खंत मांडताना दिसते. दलित स्त्रियाही स्वतःला व्यक्त करू लागल्या. 'अन्तःस्फोट', 'आदोर', 'जीन आमूच', 'मरणकळा' या आत्मकथनांतून दलित स्त्रिया परखडपणे व्यक्त झाल्या.

२१ व्या शतकातल्या स्त्रिया मात्र आत्मकथनांतून स्वतःची आत्माभिव्यक्ती एका नव्या धिटाईने करताना दिसतात. एका नव्या आत्मविश्वासाने स्वतःला व्यक्त करू पाहत होती. तिचा संघर्ष बाजूला ठेवून ती स्थिरपणे ती एक माणूस म्हणून स्वतःला व्यक्त करताना दिसत होती. हि आत्मकथने परिवर्तन दर्शवणारी आहेत. एकसुरी नाहीत. कोणताही विद्रोह न दर्शवता अत्यंत सहजपणे मांडलेला आहे. स्त्री पुरुष दरी कमी झालेली दिसते. आधुनिकतेने जे बदल आणले त्यांनी स्त्रियांना दमनाचे नवे मार्ग दिलेत. त्यातून झगडण्याचे बळ मिळाले. २१ व्या शतकातील आत्मकथने या काळाची सामाजिक व्यवस्था मांडणारे दस्तऐवज ठरतात.

सर्वसाधारणपणे आत्मकथनाना दुय्यम मानले जाते. आयुष्याचा लेखाजोखा खाजगी जडणघडणीचे चित्ररूप सर्वासमोर मांडणे अवघड असूनही पुन्हा पुन्हा स्वतःला पडताळून ते व्यक्त केलेले दिसत आहे. म्हणून ते अधिक ठळकपणे व्यक्त होताना दिसते. अलीकडच्या ह्या आत्मकथनातून केवळ व्यक्त होणे हा उद्देश नाही तर 'स्व' चा सहजतेने मांडलेला प्रवास आहे. स्वतंत्र अस्तित्वाचाच विचार न करता कुटुंब, समाज, संस्कृती यांचीही जपणूक करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. १९१० पासून सुरुवात झालेल्या स्त्री आत्मकथनांना कालानुरूप वेगवेगळे आयाम लाभत गेले. त्यात हळूहळू लक्षात न येणारा बदल होत गेला. या साहित्यामुळे

अलीकडची सामाजिक आणि ऐतिहासिक परिस्थिती लक्षात येते. १९१० ते १९७५ या काळात पुरुष वर्गावर फारसे आरोप स्त्रिया करत नाहीत. याच काळात आत्मकथन आणि आत्मचरित्र यातील सीमारेषा धूसर होताना दिसते. प्रत्येक आत्मकथन एका नव्या क्षेत्रातल्या स्त्रीची ओळख करून देते. म्हणून ते एक महत्वाचा सामाजिक दस्तऐवज ठरते. अलीकडच्या ह्या आत्मकथानात स्त्री पुरुष समानता मांडली आहे. ते मांडताना स्त्रीवाद, स्त्री-पुरुष समानता, कौटुंबिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक स्तरावरील स्त्री-पुरुष सुसंवाद यांबाबत विचार झालेला आहे. स्त्री-पुरुष समानतेचा विचार करताना स्त्री-पुरुष या नैसर्गिक निर्मितीचा विचार करावा लागेल. 'लिंग' आणि 'लिंगभाव' या संकल्पना लक्षात घ्याव्या लागतील. बहुतेक सर्व मानवी समाजामध्ये स्त्री-पुरुषांमध्ये विषमता दिसते. नरातून पुरुषत्व, मादीतून स्त्रीत्व निर्माण झाले. हा नैसर्गिक लिंगभेद कृत्रिमपणे सामाजिक लिंगभावात रुपांतरित केला गेला व त्यालाच नैसर्गिक मानले गेले. त्यातूनच स्त्रियांची आर्थिक, मानसिक, सामाजिक शोषण करण्याची वाट मोकळी होत गेली. त्यातून पुढे स्त्रीवाद हि एक जाणीव निर्माण झाली. या स्त्रीवादातून स्त्री-पुरुष समानता निर्माण झाली. त्यातूनच स्त्रीमुक्तीची चळवळ निर्माण झाली. लिंगभेदाच्या पलीकडे माणूसपणाकडे पोहचण्यासाठीचे प्रयत्न म्हणजे 'स्त्रीमुक्ती चळवळ' होय.

२१ व्या शतकातील आत्मकथनातून स्त्रीपुरुष समानतेचे दर्शन होते या काळातील स्त्री-पुरुष समानतेचे दर्शन होते. आत्मकथनातील स्त्री-पुरुष परस्परसंबंध, तत्कालीन सामाजिक-सांस्कृतिक बदलांची साक्ष देणारे आहेत. मूल्य बदलत गेली, स्त्रीचे समाजातील स्थान बदलत गेले. तिचे विचार, आचार, वर्तन, नियम, बदलू लागले. पण हे सारे घडत असताना तिला पुरुषांची, त्याच्या प्रेरणेची आणि आधाराची साथ होती. यात विचार करताना काही ठळक आत्मकथन बघता येतील. उदा. कुणास्तव कुणीतरी (यशोदा पाडगावकर), समिधा (साधना आमटे), (चाकाची खुर्ची), आयदान (उर्मिला पवार), हृदयस्थ (अलका मांडके), योगायोग (उषा दर्डा), भोगले जे दुःख: त्याला (आशा आपराद), संग्राम (सीमा साखरे), बारबाला (वैशाली हळदणकर), मेरीगोल्ड (मंदाकिनी जाधव), मी नंदा (नंदा मेश्राम), मास्तरांची सावली (कृष्णाबाई सुर्वे), धाकट्या नजरेतून (अलका गोडे), सर आणि मी (ज्योत्स्ना कदम) अशी अनेक आत्मकथन लक्षात घेण्यासारखी आहेत. समिधा पाहताना लक्षात येत की साधना आमटे आणि बाबा आमटे यांचे सहजीवन सामाजिक सेवेत समर्पित होते. त्यांच्या परस्परसंबंधात समानता होती. तशीच समानता सरिता वाकलकर-शंकर वाकलकर, उषा दर्डा -जवाहरलाल दर्डा, नंदा मेश्राम-केशव मेश्राम, ज्योत्स्ना कदम-संभाजी कदम, अलका मांडके-नीतू मांडके, कृष्णाबाई सुर्वे-नारायण सुर्वे, या दाम्पत्यांच्या सहजीवनात स्त्री-पुरुष समानतेचे दर्शन घडते. मात्र उर्मिला पवार-हरीशंकर पवार, आशा आपराद-दस्तगीर आपराद, वैशाली हळदणकर-दिलीप हळदणकर, मंदाकिनी जाधव-हर्षद मेहता यांच्या सहजीवनात मात्र संघर्षाचे चित्र प्रकर्षाने दिसून येते.

स्त्रीविषयक वैचारिक जाग येवून त्याबाबत नवविचारांची सुरुवात १९ व्या शतकात झाली होती. स्त्रियांवर अन्याय करणाऱ्या सामाजिक रूढी कमी करून स्त्रियांना कायदेशीर अधिकार मिळू लागला होता. घटनेने स्त्रियांना समानता दिली तसेच महत्वाचा मतदानाचा अधिकार

दिला. स्त्रियांना अधिकृत समानतेचा अधिकार मिळाला. त्यानंतर च्या काळात स्त्रीमध्ये असणाऱ्या शैक्षणिक क्षमतेने ती नोकरी करू लागली. मुलींना ही समान संधी देण्याची पालकांची वृत्ती निर्माण होऊ लागली.

मुलांचे संगोपन आर्थिक जबाबदाऱ्या व पत्नीचा त्यातील अधिकार, आजारपणे, आप्तस्वकीय, मित्रपरिवार या सर्वासंदर्भात दोघांच्याही भूमिका पणाला लागताना दिसतात आणि हे सारे जबाबदारीने सांभाळताना स्त्री-पुरुषात संवाद निर्माण होताना दिसला. या काळातील आत्मकथनात स्त्री-पुरुष सुसंवादाचे सखोल व्यापक व मनोहारी दर्शन घडते. एकविसाव्या शतकात पदार्पण करणारी स्त्री आत्मविश्वासू विचार, विचारी आणि अधिक आग्रही झाली आहे. सर्व क्षेत्रात तिचे यशस्वी पदार्पण झाले आहे. नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण वाढले आहे. अलीकडच्या ह्या आत्मकथनात हा सती-पुरुष सुसंवाद दिसत आहे प्रमाण वाढले आहे हे मान्य करावे लागेल. एकूणच काय तर स्त्री-पुरुष समानतेच्या दृष्टीकोनातून ह्या आत्मकथनात पूर्वीच्या स्त्रियांच्या तुलनेत मोठा बदल झालेला दिसतो. स्त्रीवादाची संकल्पना मूळ धरू लागली. 'स्त्री' या केंद्रबिन्दुभोवती 'स्त्रीवाद' ही संकल्पना विकसित होऊ लागली. स्त्री-जीवनविषयक तत्त्वज्ञान त्यातून निर्माण झाले. स्त्रियांच्या लेखनातून स्त्रीवादी जाणीव निर्माण होऊ लागल्या आणि त्या साहित्याला स्त्रीवादी साहित्य म्हंटले जाऊ लागले. १९ व्या शतकात समाजक्रांती करणाऱ्या नेत्यांमुळे स्त्री-पुरुष समानता रुजू लागली. त्याचे पडसाद आज २१ व्या शतकात दिसू लागले. अर्थात सर्वच ठिकाणी समानता आहे अस नाही परंतु पुरुषप्रधान संस्कृतीकडून समतावादी संस्कृतीकडे आपला प्रवास होत आहे. या आत्मकथनांतील स्त्रिया भिन्न संस्कृती, भिन्न कुटुंबातून आलेल्या आहेत. फक्त पतीशी होणारा संघर्ष व्यक्त करतात अस नाही तर त्याने दिलेली प्रेरणा, प्रेम व्यक्त करतात. समानतेला सुरुवात झालेली असली तरी स्त्रियांचे सर्वच प्रश्न सुटले आहेत अस नाही. मात्र आत्मविश्वास वाढलेला आहे. साधना आमटे आणि सरिता वाकलकर त्याच प्रेरणेने काम करताना दिसतात.

समतेकडे प्रवास होतो आहे असे असले तरी नोकरी व कुटुंबाची दुहेरी जबाबदारी पार पाडताना शारीरिक व मानसिक त्रासांना सामोरे जावे लागत आहे. 'सर आणि मी', 'हृदयस्थ', 'समिधा', 'धाकट्या नजरेतून', 'मी नंदा' या आत्मकथनांतून स्त्री पुरुषांचे वैवाहिक, मानसिक व भावनिक जीवन एका उच्च पातळीवर पोहोचलेले दिसते. १९९५ नंतर संगणक युगाची सुरुवात झाली. इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे निर्माण झाली. जीवनाची क्षेत्रे रुंदावली. केवळ समानता च नाही तर विषमतेचा विचार करताना संघर्ष लक्षात घ्यावा लागेल. हा संघर्ष कौटुंबिक, व्यावसायिक, शैक्षणिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक स्तरावर होताना दिसतो. संघर्षाचे स्वरूप बदलताना दिसत आहे. प्रस्तुत काळात स्त्रीजीवनात वेगाने स्थित्यंतर झाले. संघर्षाचे फक्त स्वरूप आणि प्रमाण बदललेले दिसते. स्त्री-भृणहत्या, गर्भजल चाचणी, बलात्कार, खून या अत्याचारांना स्त्रियांना सामोरे जावे लागत आहे. बाह्य स्तरावरील बदल व कायद्याचे संरक्षण हे समाजाच्या मानसिक धारणा नाही बदलवू शकत, त्यामुळे स्त्रियांना अनेक ताण आणि समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. बदलत्या आधुनिक जीवनात एकविसाव्या शतकाच्या पहिल्या दशकात परिवर्तनाची सुरुवात होऊन संस्कृतीला एक नवे

वळण मिळत गेलेले दिसते. मॉल्स, मल्टीप्लेक्स संस्कृती आलेली दिसते. सोफ्टवेअर बरोबर कार्पोरेट क्षेत्रात स्त्रिया उतरताना दिसतात. कॉल सेंटर मधून देखील त्या काम करताना दिसत आहेत. घर, मुलं, कुटुंब, नातेसंबंध, घरगुती जबाबदाऱ्या यात ताणतणाव निर्माण होताना दिसतात. स्त्री-पुरुष संघर्ष निर्माण होण्यामागे बदलती जीवनशैली कारणीभूत ठरताना दिसते. हजारो वर्षे घट्ट झालेल्या रूढी-परंपरा चुटकीसरशी बदलत नाही. ज्या वातावरणात व ज्या कारणामुळे स्त्रिया घराबाहेर पडल्या त्या समाजात त्यांच्याकडे पाहण्याचा व त्यांना वागवण्याच्या रितीमध्ये जास्त फरक पडणे शक्य नव्हते. त्यामुळे मिळवल्या असूनही त्या ताबेदार राहून कुटुंबाच्या खस्ता काढीत होत्या. याचा अनुभव आजही नित्याचाच आहे.

संपूर्ण मानवजातीचा इतिहास पाहिला तर स्त्री जातीवरील अन्याय वर्षानुवर्षे चालत आलेला आहे. समाज, संस्कृती आणि लैंगिकता यांच्या धाकाने पुरुषसत्ताकतेने स्त्रीला इतके धाकात ठेवले की, दडपणाखालचे आयुष्य हेच स्त्रीचे नैसर्गिक आयुष्य आहे असे स्त्रियांनाही वाटू लागले. असे असले तरी आधी सांगितल्याप्रमाणे स्त्री जीवनात जो बदल झाला त्यामुळे शिक्षण, विज्ञान व समाजजीवनातल्या बदलाने स्त्रियांना आपल्या पराधीन आयुष्याची जाणीव होत गेली त्यामुळे त्या स्त्री स्वातंत्र्यासाठी समानतेसाठी लढू लागल्या. परंपरेने स्त्री आणि पुरुषांची मानसिकता घडवलेली होती. त्यामुळे स्त्रियांच्या नोकरीने, घराबाहेर पडण्याने स्त्रियांचे ताणतणाव वाढले होते. घर, नोकरी, मुलांचे संगोपन, रीतीरिवाज यात स्त्रियांची कसरत होत होती. एका बाजूला असे म्हणायचे कि स्त्री ही पुरुषाला पूरक आहे आणि वर्तनाचे नियम मात्र परस्परविरोधी यामुळे स्त्रीपुरुष संघर्ष होऊ लागले. २१ व्या शतकातील आत्मकथनात कधी सौम्य तर कधी दाहक असा कौटुंबिक स्तरावरील स्त्री पुरुष संघर्ष निर्माण झाला आहे. या सर्व आत्मकथनांतील स्त्री-पुरुष संघर्ष पतीशीच झालेला दिसतो. लेखिकांनी त्याच संघर्षाला केंद्रीभूत ठेवून वर्णन केलेले आहे. इतरही पुरुषांचा त्रास झाला. कधी वडील, कधी भाऊ, कधी दीर तर कधी सहकारी. मात्र पतीशी होणारा संघर्षच जास्त दाहक वाटला. संपूर्ण आयुष्यच ज्यांच्या सोबत राहयचे त्याच्या व आपल्या मतांतील, विचारांतील, दृष्टीकोनांतील संघर्ष व्यक्त झालेला आहे. हा संघर्ष कधी शाब्दिक आहे तर कधी हिंसात्मक पातळीवर देखील उतरलेला दिसतो. कुटुंबापरतवे तो बदलताना दिसतो. एकत्र कुटुंब पद्धती होतीच कालानुरूप त्यातही बदल होऊ लागले. व्यक्तिस्वातंत्र्य वाढत जाऊ लागले. एकमेकांसाठीचा त्याग, संयमशिलता, सहनशीलता कमी होऊ लागली. त्यामुळे वैयक्तिक पातळीवर केंद्रीभूत विचार करण्यामुळे कौटुंबिक पातळीवरील संघर्ष वाढलेला दिसतो.

ह्या आत्मकथनातिल स्त्रियांच्या जीवनाबरोबर त्या ज्या कुटुंबात वाढल्या, ज्या गावात, समाजात, जातीत, संस्कृतीत वाढल्या त्यांचेही उल्लेख अपरिहार्यपणे त्यांच्या लेखनात आले आहेत. त्या संदर्भामुळे आपल्यालाला त्या काळाची, समाजाची व संस्कृतीची माहिती मिळते. ज्या सामाजिक परिस्थितीत समाजात आपण जीवन जगलो त्या काळाचे वास्तव दर्शन आत्मकथनातून दिसून येते. म्हणूनच आत्मकथनाना 'सामाजिक दस्तऐवज' म्हटले जाते. बदलत्या समाजाचे, संस्कृतीचे यथार्थ दर्शन घेण्यास आत्मकथनांचा खूप उपयोग होतो. स्त्रिया काळाच्या परिवर्तनाच्या ज्या टप्प्यावर उभ्या होत्या त्या काळाचे चित्रण त्यांच्या साहित्यातून

येते. ख्रिश्चन कुटुंबातील यशोदाबाईंना ब्राम्हण हिंदू कुटुंबात विवाह करून आल्यावर येणारे अनुभव ते नंदा मेश्राम जातीने मराठा असताना वयाने सत्तावीस वर्ष मोठ्या असणाऱ्या दलित असणाऱ्या केशव मेश्रामांशी लग्न केल्यावर आलेले अनुभव तत्कालीन सामाजिक व सांस्कृतिक परिस्थितीचे दर्शन घडवतात. त्यातून त्या काळातील सामाजिक स्थितीचे दर्शन घडतेच आणि स्त्री-पुरुष संघर्षाचेही दर्शन घडते.

स्त्रींवर होत आलेला पारंपारिक अन्याय या समाजव्यवस्थेने दिलेली देणगी आहे. त्याचे प्रत्यंतर काळाच्या प्रत्येक टप्प्यावर आपल्याला आलेले आहे. महाराष्ट्रातील स्त्री जीवनाचा विचार केला तर अनेक गोष्टी आपल्या लक्षात येतात. बदलत्या समजानुसार स्त्री बदलत गेली. समाजाचा तिच्या व्यक्तिमत्त्वावर व विचारधारेवर परिणाम होत गेला. स्त्रियांबाबत होणाऱ्या चळवळी चा तिच्या जीवनावर परिणाम होत गेला. स्वातंत्र्यानंतर झालेल्या कायद्यांनी स्त्रियांना संरक्षण आणि आत्मसन्मान मिळाला. या सर्व बदलांचे पडसाद २१ व्या शतकातील लेखनात दिसतात. तसेच या स्त्रियांनी शैक्षणिक व व्यावसायिक स्तरावर देखील संघर्ष केलेला आहे. शिक्षण व व्यवसायाने वरवर सक्षम झालेल्या या स्त्रियांना भिन्न भिन्न क्षेत्रात मात्र वेगवेगळा अनुभव येताना दिसतो. 'बारबाला' मधील वैशाली हळदणकर ला एक उपभोग्य वस्तू म्हणून प्रचंड पिळवणूकीचा सामना करावा लागला. पुरुषी अत्याचार, व्यसनाधीनता, मानसिक व शारीरिक अस्वास्थ्य यांना तोंड द्यावे लागले. 'भोगले जे दुखः त्याला ' ह्या आत्मकथनातील आशा आपराद यांना एकतर स्त्री म्हणून त्यात ती मुस्लीम म्हणून शिक्षण व नोकरीसाठी प्रखर विरोध सहन करावा लागला. पण त्या संघर्षाने त्या यशस्वी झाल्या स्वतःचे सामाजिक स्थान निर्माण करू शकल्या. 'आयदान' मध्ये हरीशचन्द्राला उर्मिलाच शिकणं मोठी लेखिका होणं त्रासदायक होते. त्याची चिडचिड होते. 'चाकाची खुर्ची' या नसीमा हरजूक यांच्या आत्मकथनात एका असामान्य असणाऱ्या अपंग स्त्रीचा संघर्ष व मोठेपणा व्यक्त झालेला आहे. 'संग्राम' ह्या आत्मकथनात सीमा साखरे यांच्या सामाजिक जीवनातला संघर्ष व्यक्त झाला आहे. निरक्षर असणाऱ्या किशाला 'मास्तरांची सावली' या आत्मकथनात व्यावसायिक स्तरावरचे अनुभव जीवनसाक्षर करतात. या सर्वच आत्मकथा लेखिकांना जरी व्यावसायिक व शैक्षणिक स्तरावर संघर्ष करावा लागला नाहीच अस नाही तर थोड्याफार फरकाने तो होताच. त्या तत्कालीन स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व करतात. नव्या आर्थिक धोरणाने समाजाची आर्थिक व्यवस्था बदलत होती. पण परिवर्तन करणाऱ्या स्त्रीमध्ये पुन्हा एक नवी जाबाबदारी देवू पाहत होती. परंपरेने आलेल्या रूढी, चालीरीतीतून काही प्रमाणात सुटका होत असली तरी आर्थिक पातळीवर मात्र ही स्त्री एका नव्या व्यवस्थेत गुंतताना दिसत होती.

२१ व्या शतकात स्त्री-पुरुष संघर्षाचे स्वरूप बदलले. स्वातंत्र्यानंतरचा बदलता काळ, सामाजिक परिस्थिती, स्त्रीमुक्तीचे पर्व व त्यानुसार बदललेले स्त्रीचे व्यक्तिमत्व व कर्तृत्व यातून स्त्री-पुरुष सहसंबंधांचे बदलते स्वरूप लक्षात येते. नवविचाराने व कायद्याच्या संरक्षणाने स्त्रीजीवनामध्ये बदल होऊ लागले. वैयक्तिक स्तरापासून सामाजिक स्तरापर्यंत बदल झाले. या संक्रमणाच्या काळात काही ताणतणाव आणि संघर्ष हि निर्माण झाले. पतीनिष्ठ परंपरा, रूढी, चालीरीती यांनी पोसली गेलेली स्त्री-पुरुषांची मानसिकता होती, पण हे सारे झुगारून स्त्रियांनी नोकरी स्वीकारली होती. घराबाहेर पडण्याने ताण वाढले. घर, नोकरी,

मुलांचे संगोपन, रीतीरिवाज यात स्त्रियांची तारेवरची कसरत होऊ लागली व इथेच संघर्षांचे एक नवे रूप उदयास आले. मात्र सकारात्मक बदल ही झाले. आजची स्त्री सक्षम झाली , तिचे आत्मभान जागृत आहे. प्रत्येक गोष्ट ती परंपरा म्हणून स्वीकारत नाही तर त्यामागचे कारण जाणून घेते. स्त्री प्रगत व मुक्त झाल्यामुळे कुटुंबसंस्था व समाज बिघडेल हि भीती खोटी ठरली. उलटपक्षी शिक्षणामुळे व व्यवसायामुळे स्त्रिया आत्मविश्वासाने वावरू लागल्या

समारोप:

ह्या आत्मकथनात प्रत्येक स्त्रीचे क्षेत्र, अनुभव, संस्कृती, विचारसरणी प्रत्येकी हून भिन्न आहे. त्यामुळे प्रत्येकीचे जीवनानुभव वेगवेगळे आहेत. त्यातून स्त्री जीवनाचे विविध स्तर लक्षात येतात. जीवन जगताना आणि भोवती बघताना त्यांचे जे चिंतन आहे त्यातून नव्या जाणिवांचे प्रकटीकरण झाले आहे. जवळजवळ सर्वच क्षेत्रांना स्पर्श करणाऱ्या या आत्मकथनातील स्त्रियांच्या जीवनानुभवाचा अभ्यास करताना स्त्रीजीवनाचे विविध स्तर व गट लक्षात येतात. जागतिकीकरणाचा जसा स्त्रीजीवनावर सकारात्मक परिणाम झाला तसाच नकारात्मक देखील झाला. स्त्रीदेहाला उपभोग्य वस्तू समजून शो, बार आणि जाहिरातीत वापरले जात आहे. आधुनिक स्त्री म्हणून मानाने मिरवत असणाऱ्या स्त्रीला दुटप्पीपणा ची वागणूक मिळत आहे. पत्नीला गृहीत धरणारा पती, पत्नीचे विचार दुय्यम मानणारा पती, प्रसंगी तिला मारहाण करणारा पती दिसतो तसेच तिला मान देणारा, तिची पूजा करणारा पतीही दिसतो. स्वातंत्र्यापूर्वी आणि स्वातंत्र्यानंतर ,२१ व्या शतकात अशा वेगवेगळ्या टप्प्यावर स्त्रियांचे अनुभव वेगवेगळ्या स्तरातून व्यक्त होतात. स्त्रीचे बदलते सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक स्थान आत्मकथनांतून दिसते.

आधारभूत संदर्भ:

1. अहिरे प्रतिभा, सामाजशास्त्रीय परिप्रेक्ष्यातून स्त्रियांची आत्मकथने, प्रस्तावना, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, प्र.आ.२०११
2. कर्वे स्वाती, (संपा.), स्त्रीविकासाचे नवे क्षितीज, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, प्र.आ. २००८ पान-३८२
3. कऱ्हाडे सदा, आत्मचरित्र, प्र.आ. १९७६ पृ.१०१
4. कुलकर्णी वा.ल. वाङ्मयीन टीपा व टिप्पणी, पृ.११३
5. खोले विलास, आत्मचरित्र व चरित्र: एक चिकित्सा ,साहित्यसूची दिवाळी अंक, १९८७ पुणे,पृ.४९
6. गुंडी नीलिमा, स्त्रीमिती-निवडक मिळून साऱ्याजणी, मौज प्रकाशन,मुंबई, प्र.आ. २०१० पृ-२७१
7. जोशी अ.म. , चरित्र आत्मचरित्र, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाउस, पुणे, चतुर्थ आवृत्ती, २००७ ,पृ-९४
8. थोरात विलास, एक नवा टप्पा, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, २००७ प्र.आ. पृ-३६

मराठी साहित्याचा इतिहास इ. स. १८१८ - २०१०

9. धोंगडे आश्विनी, स्त्रीवादी समीक्षा स्वरूप आणि उपयोजन, दिलीपराज प्रकाशन पुणे, प्र.आ.१९९३, पृ-४५
10. पाटील शोभा, स्त्रीवादी विचार आणि समीक्षेचा मागोवा, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे प्र.आ. २००७
11. वरखेडे मंगला, स्त्रियांची नवकथा वाट आणि वळणे, कैलासराणा प्रकाशन, नाशिक, १९९६, प्रस्तावना
12. प्रस्तुत काळातील सर्व आत्मकथने